

Jan Eivind Myhre

○ Århundrets slutt - storbyens fødsel

Kristiania i 1890-årene

Når vi vil granske 1890-tallet på hundre års avstand, er det lett å gå i en bestemt felle: å tolke disse årene ensidig i lys av senere begivenheter, å gi «vinnernes» versjon, en «whig interpretation of history».¹

Ved å kjenne resultatet, med fasiten i hånden, kan vi berette at i 1890-årene var Norge i ferd med å bli et industriland, Kristiania med å bli en industriby. Norge var på full fart mot en urbanisering av hele nasjonen. Kvinnene var kommet godt i gang på veien mot full rettslig likestilling. Arbeiderbevegelsen var ennå ung, men ved århundreskiftet var Landsorganisasjonen stiftet, fagforeningene var blitt mange, arbeidersamfunnene var for en stor del erobret av sosialdemokratene, det unge Arbeiderpartiet var på vei inn i kommunestyrene, alle menn hadde oppnådd stemmerett. Kort sagt, arbeiderbevegelsen vel på vei til å vinne samfunnsmakten.

Alt dette er på et vis riktig, men gir på et viktig område et skjevt bilde av situasjonen for hundre år siden. Fasitversjonen gir lett inntrykk av at historiens forløp er forutbestemt, at det måtte gå slik det gikk. Den skjuler at framtiden må ha fortonet seg langt mere åpen for nittitallets aktører enn et raskt øyekast over hundre år kan oppdage. 1890-årene er full av motstridende tendenser og forventninger. Her fantes mange trekk som pekte framover, men også historiske bakevjer.

Mer enn tiden før og tiden etter synes tendensene i nittiårene å gå i mange retninger, ikke minst i kristianiafolks forestillingsverden: den sprikte mellom framskrittsoptimisme og undergangsvisjoner, mellom fornuft og følelser, mellom kollektiv og individuell orientering, mellom det «moderne» og det tradisjonelle.

«Fin-de-siècle»?

Nittitallets by opplevde en rivende materiell utvikling, en

Motstående side:

Murere i arbeid på et av de mange nybygg som reiste seg i Kristiania under den store byggeboomen i 1890-årene.

modernisering, med voldsom bybygging, en økonomisk vekst uten like og tekniske framskritt nesten fra måned til måned: elektrisk sporvei, strøm til belysning, telefon, heis, levende bilder. Hvilke forestillinger om samfunnet og framtiden led-saget denne modernisering? Var det optimisme, framskrittstro?

Hovedtyngden av de tankeretninger og kulturelle ytrings-former som er overlevert oss fra 1890-tallet hyllet ikke det moderne bysamfunnet, men framhevet tvertimot skyggesidene ved det. Storbyen skapte fremmedgjøring og elendighet. Hamsuns hovedperson sultet, Obsthfelder skrev i begynnelsen av 1890-årene om angst og fremmedgjøring. Følsomhet, nyromantikk og psykologi erstattet hos kunstnerne realisme og naturalisme. Reaksjonen mot moderniseringen kalles ofte modernisme eller modernitet. Det gir mening i den forstand at det er tale om moderniseringens barn, men er også forvirrende fordi det dreier seg om angrep på den. Nittiårene, moderniseringens store tiår, var også full av mystisisme, spiritisme og metafysiske bestrebelser. Dette var ikke bare reaksjon på industrialisering og storbyvekst, men også på sytti- og åttiårenes forsøk på mer rasjonelt å gripe det nye, enten det gjaldt fenomener på samfunnets solside eller på dets skyggeside. I vitenskapen var positivismen blitt det nye ideal. Sanseerfaringen, observasjonen, var hovedveien til kunnskap og erkjennelse. Naturvitenskapen ble idealet også for humanistiske fag. I kunsten ble malere og forfattere naturalister. Den kultur-konservative professoren i kunsthistorie ved Universitetet i Kristiania, Lorentz Dietrichson, kunne godt like storbyens materielle framganger og det pulserende storbyliv. Derimot var han ingen tilhenger av hva han omtalte som «tidens mekaniske og materialistiske Verdensanskuelse». Han kalte sine motstandere blant annet materialister, utilitarister, realister, naturalister, positivist og darwinister.² Han kunne formodentlig ha lagt til rasjonalister og fritenkere. Men denne brokete gruppe av tankeretninger forholdt seg ikke direkte til den teknisk-økonomiske utviklingen ved slutten av århundret. Vi kjenner igjen retninger innen kunst, religion og vitenskap fra 1870- og 80-årene.

Reaksjonen på positivismen og naturalismen kom til syne i Kristiania omkring 1890. Mange kunne ikke akseptere, som Dietrichson ironisk uttrykte det, at Shakespeare ble forklart ut fra engelsk roastbeef. Hamsun ledet an i en litterær bølge som satte i forgrunnen det ubevisste, det irrasjonelle, det spekulative, det romantiske, det fremmedgjørende. Man burde skrive

«mere svarende til det Sindsliv, som modne Mennesker i Nutiden lever ... de hemmelige Bevægelser, som bedrives upaaagtet paa de afsides Steder i Sjælen, den Fornemmelsernes uberegnelige Uorden, det delikate Fantasiliv holdt under Luppen, ... skridtløse, sporløse Rejser med Hjærnen og Hjærtet, sælsomme Nervevirkksomheder, Blodets Hvissen, Benpibernes Bøn, hele det ubevidste Sjæleliv.»³

De kulturpessimistiske sidene ved modernismen ga seg utslag i melankoli, kynisme, livstretthet, dragning mot undergang og død og framtidsfrykt, kort sagt de følelsene en forbinder med uttrykket «Fin-de-siècle», egentlig tittelen på et fransk skuespill fra 1888 om et overfladisk og råttent samfunn uten framtid.⁴ Slik er nittiårenes åndsliv gjerne blitt overlevert til ettertiden. Hamsun introduserte det mystiske, Krag det romantiske. Hjalmar Christensen satt på kafé og skrev på sitt skuespill «Mellom pjoltrene». Bohemen satt livstrett og dekadent og drakk mens den skjelte ut besteborgerne. Bondestudentene strøk seg langs husveggene på Karl Johan.

Men en slik overlevering har bare fått med seg noen overflatekrusninger i 1890-årenes samfunn, først og fremst stemninger i deler av middelklassen.

«Kristiania-bohemen». Grafisk trykk av Edvard Munch, 1895. (Munch-museet.)

Karl Johans gate med slottet i 1890-årene. Hovedstaden hadde en sterk befolkningsvekst i det siste tiåret av forrige århundre. Samtidig foregikk en utstrakt modernisering på en rekke områder.

Var det så noe som forente folk flest i opplevelsen av nittiårenes Kristiania? Det måtte i så fall være *hyveksten*.

Hovedstaden grodde med utrolig fart, fra 160.000 mennesker i 1890 til over en kvart million ved århundreskiftet, forstedene medregnet. Bare i 1898 fikk byen 21.000 nye innbyggere – netto. I virkeligheten var antallet nye fjes i Kristiania kanskje femti eller hundre tusen. I samtiden regnet folk seg fram til at en halv million innbyggere ikke lå langt fram i tid.

Kristiania hadde på kort tid tatt spranget opp blant verdens storbyer. Ved århundreskiftet var byen blant de 80 største i det man betraktet som den siviliserte del av verden, dvs. Europa og Nord-Amerika. Bare enkelte mellomeuropeiske industribyer vokste på nittitallet minst like hurtig som Kristiania, med «amerikansk hurtighet», som man sa. USA var sinnbildet på alt som utviklet seg raskt, selv om urbaniseringen der slakket betraktelig av nettopp i 1890-årene.⁶

Nittiårenes kristianiensere var glødende opptatt av byens ekspansjon. Synet av de voksende bydeler gav en «intens sensation av storstad», skrev Morgenbladet i 1891. Hovedstaden var fylt av skitt og røyk. Et samtidig begrep var «Kristianiataken», en plage for innbyggerne, men samtidig et

tegn på at de bodde i en moderne storby. Sigbjørn Obstfelder fant på slutten av nittitallet det gjengse bildet på byvekst - at byen «kryper» utover i terrenget - for svakt. Kristiania «spaserte» fra dalen oppover mot åsene. «Man hører om, at tifemten tusen mennesker kommer til pr. år, det er næsten utroligt, det er som et eventyr. Det betyr gader, som strækker sine arme ud, huse, som trylles frem, nye tusener av etager, titusener av værelser.»⁷

For mange var vekst synonymt med framskritt og optimisme. 1890-årenes industrielle gründere i hovedstaden kalte sine fabrikker Progress, Fortuna, Fram og Eureka. Nittiårenes mentalitet oppmuntret til å sette igang verksteder og butikker, om ikke annet så sykkelverksteder og melkebutikker. Selv folk med beskjedne midler kunne handle med ved eller kull eller hestefôr eller starte vognmannsforretninger. Kristiania hadde i 1899 over hundre kortevareforretninger og flere hundre strykerier og vaskerier, for det meste drevet av kvinner. I byen som la på seg med hus fra dag til dag kunne nesten enhver sette i gang som byggherrer og entrepenører - og gjorde det.

Hva kunne man ikke få til med den nye teknologien som var tilgjengelig? Støpejern og stål tillot imponerende bygningskonstruksjoner. Enkelte hus hadde allerede moderne komfort som telefon, vannklosett og sentralvarme. Private hadde tatt elektrisk kraft i bruk rundt 1880, men fra 1892 kom elektrisk belysning i byens gater og to år etter fulgte den elektriske sporvei. Naturvitenskapen gikk framover med store steg, ikke minst innen medisinen.

1890-årene var tiåret da Kristiania ble *moderne*, med et uttrykk som var honnørord også i samtiden. Man tenkte på økonomisk vekst, på industrialisering og urbanisering, på vitenskapelig og teknisk utvikling, det som ettertiden har døpt *modernisering*.

Tidens mest estimerte skikkelse, og kanskje den mest innflytelsesrike, var ikke den romantiske litterat eller den livstrette bohem. Det var *ingeniøren*, som angikk både borgeren og arbeideren.

Jern og elektrisitet

I samtidens øyne var det ingeniøren som behersket, ja som innførte, det moderne samfunnet. Hva representerte han, helt konkret?

Ingeniøren var industrigrunnleggeren par excellence. Profesjonen var så ny at han ikke hadde rukket å prege den første industrialiseringen i Kristiania på 1840-50-tallet. I nittiårene

stod han fram som den typiske leder av mange slags fabrikker, for eksempel de mekaniske verkstedene. Jern- og metallindustrien var i 1895 den største i Kristiania, med 6000 arbeidere og funksjonærer i byen og forstedene, en tredel av alle industri-ansatte. De utgjorde faktisk nesten halvparten av alle støperi- og verkstedsansatte i hele landet.

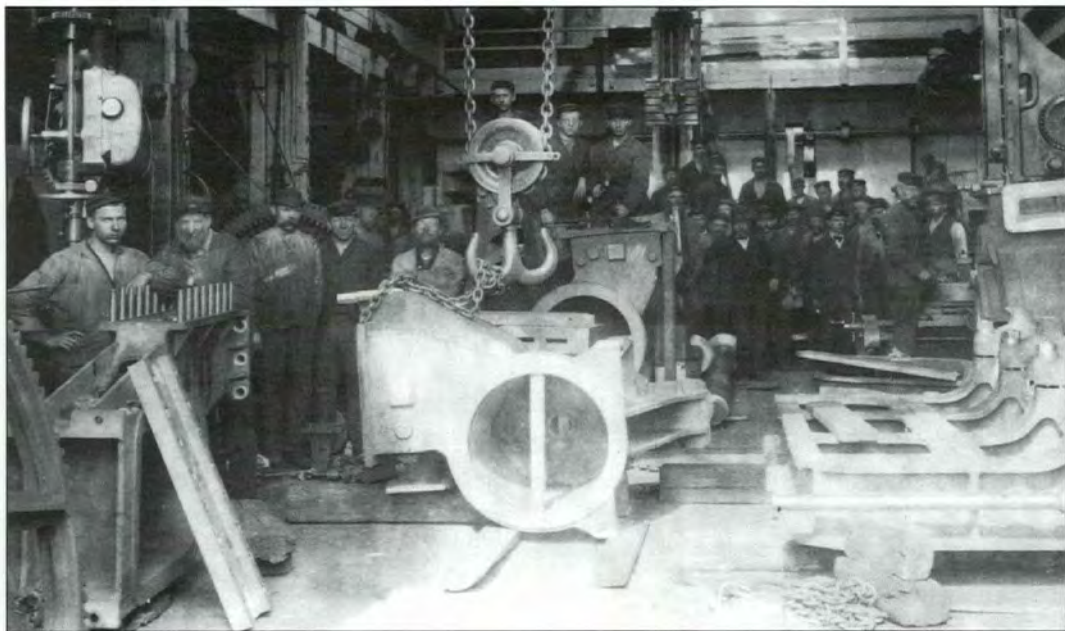
Jern- og metallindustriens innflytelse, og dermed ingeniørenes, var viktigere enn som så: Industrien skaffet for en stor del maskiner, deler, reparatører og ingeniører til annen norsk industri, både i hovedstaden og rundt i landet.

Ingeniørene var mennene bak revolusjonen i kommunikasjoner på 1890-tallet. Elektrisk sporvei (1894) og forstadsbane (Holmenkollbanen 1898) gjorde storbyveksten mulig. Ingeniør Jens Vogt hadde innført hestesporveien i 1875. Bak Holmenkollbanen stod ingeniør Halvor Emil Heyerdahl. Mellom kontoret og lageret i hans maskinforretning i Rådhusgata hadde den første norske telefonlinjen løpt i 1877. Det første telefonselskapet ble stiftet tre år senere, men først i nittiårene kom gjennombruddet for telefonen. Byen hadde 11.700 apparater ved århundreskiftet.

Elektrisitet ble tatt i bruk omtrent samtidig, men fikk sitt gjennombrudd på nittitallet. 13. desember 1892 ble strømmen skrudd på i det kommunale elektrisitetsverket i Rosenkrantz gate, og Karl Johans elektriske buelamper kastet sine første «milde klartlysende straalere.» Ifølge Morgenbladet kunne man «gjærne gaa i timevis under dette skarpe, omgivelserne flatterende lyshav.» Butikker, fabrikker og kontorer gikk snart til anskaffelse av slikt lys. I nittiårene forble likevel elektrisiteten ennå et spørsmål om belysning.

Ingeniørene preget også stadig mer byens hus. Dristige konstruksjoner i støpejern, betong og glass begynte å vise seg i nittiårene. A. Børresen Holter ble i 1897 kommunens første varmeingeniør. Med tysk ingeniørutdanning planla og forestod han på 1880- og 90-tallet varmeanlegg i en rekke skoler, kirker og andre offentlige bygg. I de fleste hjem lot imidlertid sentralvarmen ennå vente på seg noen år.

Innbyggerne i Kristiania kunne altså fra år til år se byen vokse, fabrikker reise seg, trikkeskiner bli lagt, telefontråder og elektriske ledninger bli strukket. Byen var i nittiårene inne i en høykonjunktur uten like. Siden annen halvpart av åttiårene hadde industrigründerne hatt gode betingelser. Men selv med dusinvis av nystarter - antallet industribedrifter økte fra 285 til 336 i tiåret etter 1885 - ble gjennomsnittsstørrelsen på byens industribedrifter hevet fra 36 til 51 ansatte på disse

årene. Tallet på sysselsatte i industrien i Kristiania og nabo-kommunen Aker økte fra 11.900 til 18.200. De største i midten av nittiårene var Nydalens Compagnie med 1000 ansatte, Nylands verksted med 822 og Hjula veveri med 717. Hovedstaden hadde 12 av rikets 25 største industribedrifter.⁸

I varehandelen betød nittiårene gjennombruddet for stor-magasinet, varehuset, som var introdusert av Steen & Strøm i 1873. Hvert år i mars måned holdt butikken salg, en nyskaping i norsk handel. Samtidig fortsatte tendensen til spesialisering. Kristiania sentrum kunne skaffe det meste som hjertet kunne begjære, for den som hadde råd. Og det gjaldt stadig flere i bysamfunnet. Vi øyner begynnelsen på et massemarked, på masseforbrukets tidsalder. Varene ble laget av en stadig mer produktiv industri og distribuert av en handelsstand med stadig mer effektive salgsmetoder. Reklamen ble et viktig salgsfremmende middel. Dens viktigste forum var avisene, som på nittitallet fant veien til de fleste hjem i Kristiania, også øst for Akerselva. Fra 1880 tillot kommunen at det ble stilt opp annonsesøyler rundt i byen.

Den mest iøynefallende reklamen var plassert på den vindsløse enden av leiegårdene. Kristiania var en branngravlenes by, som et resultat av byggingen på 1870-, 1880- og ikke minst 1890-tallet, da spekulasjon og mangel på samordning hersket i byutviklingen. Av all økonomisk virksomhet i hovedstaden i tiåret før århundreskiftet var byggevirkomheten den mest

Maskinarbeidere i maskin-verkstedet ved Akers mekaniske Verksted i 1898. Jern- og metallindustrien var i midten av 1890-årene den største i Kristiania, med 6000 arbeidere og funksjonærer i byen og forstedene. Disse utgjorde en tredel av alle industriansatte og nesten halvparten av alle støperi- og verkstedansatte i hele landet.

synlige, den mest omtalte og kanskje den økonomisk viktigste, i alle fall på kort sikt og målt i sysselsetting. Den voldssomme høykonjunkturen, også kalt «byggesvindelen i Kristiania i 1890-årene»⁹, sysselsatte ikke bare en hærskeare bygningsarbeidere. Ringvirkningene traff teglverkene, trevareindustrien og støperiene med betydelig kraft. Kredittvesenet ekspanderte sterkt, men viste seg også å være det svake leddet. Det finansielle grunnlaget for byggeboomen sviktet; i juni 1899 kom Kristiania-krakket. Byggevirkomheten ble nesten stoppet, og etter noen år tatt opp igjen under helt nye forhold.

«Landets meest begunstigede District»

Overskriften er et uttrykk fra Ole Gabriel Ueland, og var et argument mot at Stortinget skulle bevilge mer jernbanepenger som kom hovedstaden til gode.¹⁰ En generasjon senere, i 1895, trykte Farmand en artikkel som het «Christiania contra det øvrige Land.» «Det later sig ikke nægte,» skrev forfatteren, «at der rundt om i vore øvrige Byer raader en sterk Jalousi ligeoverfor Hovedstaden, som mere og mere synes at suge Forretninger til sig paa disses Bekostning, og som man mener blir favoriseret f.Ex. ved Jernbaner.»

Norge var i ferd med å bli en kropp med for stort hode, mente mange. Dette ble spesielt synlig på nittitallet. Hovedstaden vokste hurtigere enn noen annen by; ved århundreskiftet hadde Kristiania like mange innbyggere som de neste åtte byene tilsammen. Byen øvde en enorm tiltrekning på folk, talent, varer og kapital. I nittiårene nådde byens andel av landets vareinnførsel opp i 55%. Nesten halvparten av Norges jernbane-lengde lå innenfor en radius av bare 100 kilometer fra Kristiania.

Veksten og sentraliseringen (samtidig snakket med bekymring eller beundring om «Centralisationen» til Kristiania) ble en selvforsterkende prosess, selv om folk annesteds fra mente at byen ble godt - for godt - hjulpet av politiske og administrative valg. I 1897 ble Norges Banks hovedsete endelig flyttet fra Trondheim til Kristiania, som nå syntes å ha alt. Snart vil Kristiania være praktisk talt hele Norge, spådde Arne Garborg ved århundreskiftet.

Hovedstadens økonomiske og politiske dominans var ikke av ny dato. Den bygget på hovedstadsrollen fra 1814, for økonomiens vedkommende i samspill med en glimrende kommunikasjonsmessig beliggenhet, hjulpet av statens samferdselspolitikk. Det nye mot slutten av århundret var at Kristiania utviklet seg til å bli et *kulturelt* tyngdepunkt. Og det

Nansen på vei til Nordpolen.
Tegning i vittighetsbladet
Krydsereen 1890.

ikke bare i norsk, men i nordisk og europeisk målestokk. Kristiania stod fram som en internasjonal kongressby, byen fikk et europeisk restaurant- og fornøylesliv, vitenskapsmennene ved universitetet vant internasjonalt ry. Keiser Wilhelm kom på besøk, Norges verdenskjente polarfarer Fridtjof Nansen ble bejublet ved hjemkomsten i 1896 etter ferden over Polhavet. Kjente norske forfattere bosatte seg i byen og utgav bøkene sine her, begge deler i motsetning til tidligere. Byen virket som en magnet på talenter.

Men aller mest virket den som en magnet på vanlige folk i bygder og småbyer i Norge, først og fremst på Østlandet. Godt over halvparten av Kristianias befolkning ved århundreskiftet var innflyttere (56%); blant de voksne var mindre enn en fjerdedel innfødte. Dette gjaldt - mer eller mindre - alle sosiale lag. Den typiske Kristianiaboer hadde ikke røtter i byen. Henrik Jæger gjorde i boka *Kristiania og Kristianienserne* fra 1890 et poeng av at kristianienseren, han fantes knapt. Patriotisme var vanskelig å finne.

Den overklasse av embetsmenn og rike næringsdrivende som i generasjonen fram til åttiårene hadde gitt en slags sosial identitet til Kristiania, hadde på nittitallet mistet mye av sin makt og gått inn i en bred og uensartet høyere middelstand. Kristiania har ingen sosietet, slik som Bergen og Trondheim, ble det hevdet. Hovedstaden var en by av oppkomlinger og innflyttere, uten lokal profil. Men mot slutten av nittiårene ble det utgitt en artikkelsamling om byen, *Christiania i vor og svunden Tid*, der forfatterne, med Axel Maurer og Edle Hartmann («Sphinx») i spissen, søkte å slå an en Kristiania-tone, med ironi som fremste kjennetegn.¹¹ «Kristiania er ikke lenger den by, digterne hatete,» skrev Obstfelder i 1898, den er ikke lenger «bare en gold, mørk tømmerplads for unyttede talenter. Det ætled, der nu er treti, holder af Kristiania.»¹²

Den smule Kristiania-identitet som ble mobilisert i 1890-årene var åpenbart et middelklassefenomen. Det var på sett og vis også den motstykke, innflytterbevegelsen i hovedstaden. De første innflytterlagene hadde vært studentlag. I 1880- og 1890-årene kom bygdelagsforeningene, som ble preget av ressurssterke bondesønner. Disse innflytterne bar bygdens motkulturer med seg - målsak, avholdssak, lavkirkelighet. De forsøkte, ikke å avvise byen, men å erobre den. Det gjaldt også politisk. Venstre var bygdens og motkulturenes parti. Da partiet erobret flertallet i Kristiania ved både stortingsvalg og kommunevalg i 1894, kommenterte Bjørnson at Norge endelig hadde fått en hovedstad.

Redaktør Ole Thommesen i Verdens Gang bærer kong Oscar II's slep under keiser Wilhelms norgesbesøk i 1890. (Krydseren 1890.)

De fleste arbeidere i nittiårenes Kristiania var også innflyttere. Slik hadde det vært i generasjoner, men noe nytt var likevel i ferd med skje. I begynnelsen av århundret hadde arbeidsfolk flest vært en slags bønder i byen. Som tjenestefolk, soldater og løsarbeidere i byggevirksomhet, på havna eller i fabrikkene var de på «gjennomfart», ofte tilbake til bygdene. Mot slutten av århundret begynte Kristiania, blant annet gjennom industrialiseringen, å få en stedegen, urban arbeiderklasse. Denne kunne så i sin tur lettere suge opp alle innflytterne fra bygdene, som raskt ble byfolk. Men ble de Kristiania-patrioter? Neppe på 1800-tallet. Den identiteten som kristiania-arbeiderne bygget opp på åtti- og nittitallet var først og fremst klassebevissthet. Den spede arbeiderbevegelsen var både en årsak til og en virkning av en slik utvikling.

Etter hvert som Kristiania vokste, vokste også folks behov for et mer allsidig fornøylesliv, og mange nye etableringer så dagens lys. Eldorado Varité-Theater, som åpnet i november 1891, var et nytt bidrag til å imøtekomme «Masserens Trang til god og respektabel Adspredelse udenfor Hjemmet». Tegning av Andrea Bloch i Folkebladet, 1892.

Byens muligheter og begrensninger

Da støvskyen hadde lagt seg etter den hektiske høykonjunkturen og krakket i slutten av 1890-årene, stod tusenvis av kristianiensere uten inntekt. Skjønt «kristianiensere», titusen var i den aller siste del av spekulasjonsbølgen flyttet inn fra bygder og småbyer for å finne arbeid i hovedstaden. Selv med

rekordhastighet i byggingen var derfor boligmangelen permanent. For å komme uoverstigelige sosiale problemer i forkjøpet oppfordret kommunen arbeidsfolk etter krakket til å reise tilbake til sine hjemsteder, ledsaget av tilbud om å betale deler av jernbanebilletten. Mange hadde bodd mindre enn to år i hovedstaden, og manglet derfor hjemstavnrett og dermed rett til for eksempel fattigstøtte fra Kristiania kommune.

En slik skjebne var mer i tråd med den sosiale stillingen til Kristianas arbeidere i 1890-årene enn enkelte samfunnstrekk kunne gi inntrykk av: den økonomiske veksten, de teknologiske framskrittene, oppkomsten av et massemarked, for ikke å snakke om de politiske og organisatoriske framgangene.

Økonomien opplevde en utvilsom vekst på nittitallet. Real-lønnene pekte oppover for de fleste samfunnsgrupper, ikke minst arbeiderne.¹³ Veksten gjorde arbeidsmarkedet forholdsvis stramt, men storinnflyttingen modererte virkningen. En viss optimisme må ha hersket i brede lag av befolkningen. Mange kunne velge hvor de ville arbeide. Ikke rent få hadde i nittiårene muligheten til å skape sitt eget lille levebrød, som vi har sett. Byggeboomen var ikke en sak for de store foretak, slike fantes ikke i byggebransjen. Den var et (farlig) eventyr for hundrevis, kanskje tusener, av små entrepenører, murere, tømrere, snekkere, bedrestilte arbeidere. Også i handelen var det lett å etablere seg, i det minste med en melkebutikk.

På lang sikt, vet vi nå, var industrialisert produksjon fra midten av forrige århundre i ferd med å konkurrere ut store deler av håndverksnæringen, og svært mange av utøverne i håndverket var truet av proletarisering og nedgang i levestandard. Men dette var ingen framtreddende problemstilling i nittiårene. Markedet for håndverkstjenester (deler av håndverket var i ferd med å bli tjenesteyting) utvidet seg i rasende fart. Faktisk vant håndverket terreng på industrien i Kristiania på 1890-tallet, særlig på siste halvdel, om vi skal tro offisiell statistikk. Kristiania hadde ved århundreskiftet langt flere håndverkere enn industriarbeidere.¹⁴ I tillegg kom den såkalte «småindustri», 7-8000 kvinner ved århundreskiftet, de fleste selvsysselsatte. De drev stort sett med søm, strykning, vask og lignende, altså mer en form for tjenesteyting enn «industri». Den voksende storbyen, med den voksende middelklassen, dannet et stort marked for slikt.

Kristiania var i nittiårene en «kvinneby» i den forstand at den hadde et stort kvinneoverskudd, over 120 kvinner for hver 100 menn, oppimot 140 i unge voksne aldersklasser. Selv om både kvinneoverskuddet og andelen ugifte kvinner sank svakt

I 1880-årene hadde kvinnene fått adgang til å ta artium og til å studere ved Universitetet. Nittitallet ble tiåret med de første kvinnelige medisinerer, teologer, jurister og filologer. Tegningen er fra Krydseren, 1885.

i tiåret, økte kvinnes yrkesaktivitet, målt både i forhold til kvinnene som ikke var i lønnsarbeid og i forhold til yrkesaktive menn.¹⁵ Nittiårene har ellers av og til vært framstilt som et reaksjonens tiår for kvinnene - en reaksjon på åttiårenes kvinnebevegelse - med ny vekt på kvinnes plass i hjemmene. Rent faktisk erobret kvinnene nye plasser i mange deler av arbeidsmarkedet. Nittitallet var for eksempel decenniet med de første kvinnelige medisinerere, teologer, jurister, realister og filologer.

Hovedstaden var i nittiårene en mulighetenes by, også for arbeidsfolk flest. Utvandringen var redusert til nesten ingenting i forhold til åttitallet (og i forhold til tiden etter krakket, skulle det vise seg). Det er ingen grunn til å tro at de brede lag i bysamfunnet var påvirket av fin-de-sièclestemning, undergangsfølelse, dekadanse, livstretthet. De huset helt andre negative følelser overfor samfunnet og utviklingen, og av ganske andre grunner. De befant seg nederst sosialt og de hadde dårlige levevilkår. Bysamfunnet manglet sosial og økonomisk trygghet. Storbyen er som en sil, skrev Hagbard Emanuel Berner i 1897, de svakeste faller gjennom og går til grunne. Han hadde lest sin Darwin.¹⁶ Innflytteren, venstremannen og motkulturrepresentanten Berner var av dem som fløt ovenpå. I 1898 ble han borgermester i Kristiania.

De teknologiske nyvinningene gikk, i første omgang, folk flest forbi. Elektrisk lys i hjemmene var forbeholdt de få. I den grad systuene fikk strøm, kunne det bety at arbeidsgiverne krevde nøyaktigere arbeid, i flere timer. Telefon og sentralvarme med muligheter for innlagt varmt vann var ren luksus. I så måte befant imidlertid også størsteparten av middelklassen seg utenfor framskrittet. Det gjorde den neppe når det gjaldt forbedringen av mange husholdsredskaper for matlagning og renhold. Her stod arbeiderkvinnen igjen med gamle redskaper, og ofte tre-fire trapper mellom gaten og leiligheten. For de kvinnene av arbeiderklassen som var tjenestejenter, betød mer avanserte redskaper og bedre belysning bare at kravene økte, spesielt til rengjøring.

Ingeniørens verden kunne være en mer lettvinnet verden, men høynede krav til effektivitet, produktivitet og rasjonalitet hørte til. Industriarbeiderne merket dette stadig bedre. Arbeiderne på Kværner Brug gikk til streik i 1896 da bedriften ville fjerne de minst effektive blant dem for å senke kostnadene. Konflikten fikk navn etter ingeniøren som var satt til å effektivisere driften, Pytterud.¹⁷

Ett av dagliglivets framskritt nådde likevel langt ut og ble

til ublandet velsignelse. Innlagt vann fantes i stadig flere boliger, for eksempel i alle nyere leiegårder. Vanninntaket foregikk ved oset til Maridalsvannet, og bassenger på St. Hanshaugen og i Kampen park sørget for trykk nok til at vannet nådde både fjerde- og femteetasjene. De nye leiegårdene var også gjennomgående av bedre standard, varmere og mer hygieniske, enn de gamle trehusene som ennå i nittiårene preget store partier av hovedstaden. Kristianas arbeiderklasse eide heller ikke kjøpekraft nok til å være med og skape det begynnende masseforbruket, kanskje med unntak av et øvre sjikt med jernarbeidere og enkelte andre. Varehusene og spesialforretningene var først og fremst bygget på forbruket til den voksende middelklassen, den mest karakteristiske sosiale nyskapning mot slutten av århundret. Tallet på offentlige funksjonærer ble for eksempel mer enn fordoblet på nittitallet, til 4700. Ekspeditriser og kontordamer i handel og pengevesen ble nesten tre ganger så mange, til 4230 i 1900. Disse tjente ikke godt, men var ofte av solid sosial bakgrunn, noe som krevde pene klær og andre iøynefallende bevis på status. God råd hadde derimot den raskt voksende skare av akademikere i frie yrker, leger, advokater, arkitekter og ingeniører. Kristiania adressebok fra 1879 listet opp 80 ingeniører. Tjue år etter inneholdt boka 542 av dem.¹⁸

Østkantens og vestkantens tiår

Selv om byens arbeiderbefolkning i nittiårene snarere ble mindre enn større, relativt sett, ble den *synligere*. I de siste ti årene før århundreskiftet ble den klassiske østkant og vestkant skapt, og en tendens som hadde vært til stede siden midten av århundret ble fullført: Den vestre del av byen ble bebodd av borgerlige befolkningssjikt. «...i det Hele Taget synes den fine Verden her ligesom i London at søge vestover,» skrev journalisten Kristian Winterhjelm i 1876, «medens Østsiden er forbeholdt Forretninger og den mindre velstaaende Befolkning.»¹⁹ Til østsiden regnet nok forfatteren byens sentrum, som var begynt å tømmes for beboere.

Nå var ikke Kristiania fullstendig segregert ved århundreskiftet. På vestsiden fantes gamle arbeiderlommer som Ruse-løkka, Balkeby og Briskeby. I de finere bygårdene ble ofte kjellere og loft bebodd av arbeiderfamilier. På motsatt side av byen var deler av Oslo (Gamlebyen) borgerlig preget. Her ble det bygget gårder med store, representative leiligheter så sent som på nittitallet.

Men hovedinntrykket kunne ikke mistolkes. Øst og vest

Fra Hammersborgkanten like etter århundreskiftet. Disse arbeiderboligene ble revet omkring 1925, da Margaretakyrkan (Svenskekirken) ble oppført. (Foto: Holmsen.)

var to byer, ja nesten to nasjoner. En god indikasjon på sosial status var om man holdt seg med tjenestejente. I Frogner menighet lengst vest i byen hadde i 1898 over halvparten av husstandene (51%) et tyende. Andelen sank så gradvis når man gikk østover og endte på 3% i Kampen menighet.

På verdensutstillingen i Paris i 1889 stilte Kristiania ut et bind med kart og tabeller som viste bolig- og sunnhetsforhold i Kristianas menigheter. «Kartenes farver», kommenterte Henrik Jæger, «er sterkere ansat efter stigningen af fødslerne, dødsfaldene og sygdomstilfældernes antall, og næsten overalt tiltager farvens styrke fra vest mot øst. Er kartet f.eks. lyserødt eller graahvidt for Uranienborg sogn, kan man være sikker paa, at det er blodrødt eller næsten sort for Kampens vedkommende.»²⁰

Dødeligheten i enkelte østkantsogn var oppe i den dobbelte av visse vestkantmenigheter. Den forklaring som samtiden bet seg mest fast i, var boligforholdene. Boligspørsmålet lå i tiden. Boligundersøkelser var foretatt av Booth i London, og i Stockholm var Geijerstam i gang. Etter henvendelse fra Arbeiderpartiet anmodet kommunestyret sunnhetskommisjonen om å utrede spørsmålet om arbeidsfolks boliger. Kommisjonen satte legen, professor Axel Holst på arbeidet. Resultatet forelå i 1895 som kommunalt dokument nr. 29, «Undersøgel-

ser og Forslag angaaende Arbeiderstandens Boliger i Christiania».

Holst lot undersøke at utvalg på 2000 leiligheter i byens arbeiderstrøk, fra Schafteløkka (Frognerjordet) og Balkeby i vest, via Pipervika, Hammersborg og Sagene til Rodeløkka, Grünerløkka, Grønland, Enerhaugen, Kampen, Vålerenga og Ekeberg i øst. Han fant at 20% av leilighetene var å karakterisere som «yderst sterkt overfylde». Dette var ikke å ta for hardt i. Det betød husvære som ikke bød på mer enn 15 kubikkmeter luft for hver person over ti år, og halvparten for barn under den alderen. En familie på seks, med to barn over og to under ti år, og en takhøyde på 2 1/2 meter, hadde i denne kategorien under 20 kvadratmeter til rådighet, kjøkkenet medregnet. I Birkebeinsgata i Ekebergsiden var 57% av leilighetene ytterst overbefolket etter disse målene. Etter å ha vurdert hvor representativt utvalget var, anslo Holst at vel en seksdel av alle «Arbeiderstandens boliger» i Kristiania hørte til denne verste kategorien. En stor del av de øvrige lå nær denne usle standarden, som etter nyere lovgivning i flere land simpelthen var forbudt som menneskeboliger, kunne Holst berette.

Verst var boligforholdene i de gamle trehusforstedene, som Rodeløkka, Enerhaugen, Ekebergsiden og Ny York nedest på Grünerløkka. Men såvel trehus som leiegårder i mur - «gråbeingårder» kom noen til å bli kalt - lå som et kompakt felt øst for linjen sentrum-Iladalen, arbeiderklassens Kristiania. Arbeiderklassen var blitt mer synlig enn før også på andre måter. Den hadde sine egne parker og plasser (Olaf Ryes Plass, Birkelunden), sine egne spisesteder og teatre. Den var i ferd med å organisere seg, faglig og politisk. Arbeiderne begynte på nittitallet å erobre arbeiderforeningene, som borgerlige samfunssjikt - konservative og venstrefolk - hittil hadde behersket. I 1893 ble Christiania Arbeidersamfund sosialdemokratiets og arbeidernes bastion.

Hvilke refleksjoner om arbeiderbevegelsens stilling i 1890-årene innbyr Kristianias sosiale og økonomiske situasjon til? Det var økonomiske oppgangstider; det visste man å spille på. Arbeiderklassen var synligere i terrenget, noe som må ha gitt en viss trygghet. Hva med motparten? Borgerskapet var sosialt mer mangslungent enn tidligere. Ingen gruppe hadde hege-
moni, kraften til å holde arbeiderne på plass var kanskje svekket. Det var antagelig ikke lett å se i samtiden. Men arbeidsgiverne var i liten grad organisert. Høyre og Venstre lå i åpen kamp. Venstre startet en sjarmoffensiv overfor arbei-

dervelgerne på begynnelsen av nittitallet. Hadde arbeiderne og deres ledere noen oppfatning av borgerskapet som «trette menn», desillusjonerte og degenererte fin-de-sièclerepresentanter? I så fall må det ha styrket troen på at arbeiderklassens tid var kommet.

Noter

1. "Whig-tolkningen" av historien (etter det gamle navnet på det engelske liberale partiet) består i "tendensen hos mange historikere til å være på protestantenes eller whiggenes side, til å hylle revolusjoner forutsatt at de har lyktes, å understreke visse prinsipper for framskritt i fortiden og å lage en historie som er en ratifisering om ikke glorifisering av nåtiden." Herbert Butterfield, *The Whig Interpretation of History*. N.Y. 1965 (oppr. 1931), side v.
2. Lorentz Dietrichson: *Svundne tider IV*, Kristiania 1917, s. 171.
3. Knut Hamsun, "Fra det ubevidte Sjøleliv", *Samtiden 1890*, her fra *Samtiden gjennom 75 år 1890-1965*, Oslo 1964, s. 28.
4. "Introduction" i Mikulás Teich and Roy Porter (red.), *Fin de Siècle and its Legacy*, Cambridge 1990, s. 1.
5. Jan Eivind Myhre, *Hovedstaden Christiania 1814-1900. Oslo bys historie*, bind 3, Oslo 1990, kap. 14 og 15. Mye av stoffet til artikkelen er hentet fra bokas siste fem kapitler.
6. B.R. Mitchell, *European Historical Statistics 1750-1970*, London 1978.
7. Blake McKelvey, *American Urbanization: A Comparative History*, Glenview, Ill., 1973.
8. Morgenbladet: Etter S.C. Hammer, *Kristianias historie*, bd. V. Oslo 1928, s. 200. Obstfelder: *Fra Verdens Gang 1898*, her etter Bernhard Hagtvedt, red., *Møte med tigerstaden. Oslo i innflytternes øyne*, Stavanger 1950, s. 146.
9. Hans Heli, *Den industrielle utvikling i Oslo i det 19. århundre*, del I-II, Særtrykk IX av Statistisk kvartalshefte for Oslo, 2. kvartal 1950.
10. Karl Haugholt, "Byggespekulasjon", *St. Hallvard*, 1968, s. 181-192.
11. Etter Jens Arup Seip, *Ole Jacob Broch og hans samtid*, Oslo 1971, s. 197.
12. O.A.C. Abildgaard (red), *Christiania i vor og svunden tid. Gammelt og nyt fra en by i vekst*, Kristiania 1898.
13. Obstfelder, som ovenfor.
14. Jan Ramstad, *Kvinnelønn og pengeøkonomi. En studie av kvinners lønn i tekstilindustrien i Kristiania ca. 1850-1900*, Norges Handelshøyskole 1982.
15. Tallet på håndverkere etter folketellingen økte mellom 1890 og 1900 fra ca. 12.000 til 20.000, industriansatte fra omtrent 10.000 til 14.000. Industristatistikken, som har et annet kildegrunnlag, oppgir henholdsvis 13.000 og 16.000 industriarbeidere. Dette er antagelig i overkant.
16. Tallene er hentet fra folketellingene, men er usikre.
17. H. G. Berner, "Våre byar og deira folkesetnad", *Syn og segn* 1897, s. 129-145, 193-218.
18. Knut Kjeldstadli, *Jerntid*, Oslo 1989, s. 71ff.
19. Økningen i folketallet 1890-1900: 51%, 1879-1899: 94%.
20. Henry Elworth Hanson (pseudonym), *Om Kristiania og dets Forhold*, Kristiania 1876, s. 129.
21. Henrik Jæger, *Kristiania og Kristianienserne*, Kristiania 1890, s. 26ff. Frogner var på denne tiden ennå ikke skilt ut fra Uranienborg som egen menighet (sogn).